

ՀԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԱԾԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1

ԱՎԱՆԴԱԿԱՆԸ
ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆԸ
ՀԱՅՈՑ
ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

**PROCEEDINGS OF INSTITUTE
OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY**

1

**ARMENIAN FOLK CULTURE
XVII**

**TRADITION AND MODERNITY
IN ARMENIAN CULTURE**

FESTSCHRIFT FOR
STEPAN LISITSIAN
ON THE OCCASION OF HIS 150TH BIRTHDAY

YEREVAN
IAE PUBLISHING HOUSE
2018

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

1

**ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ
XVII**

**ԱՎԱՆԴԱԿԱՆԸ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆԸ
ՀԱՅՈՑ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ**

ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 150-ԱՄՅԱԿԻՆ
ՆՎԻՐՎԱԾ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ
ՀԱԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2018

***Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ***

Խմբագրական խորհուրդ

Պավել Ավետիսյան (*գլխավոր խմբագիր*), Լևոն Աբրահամյան,
Գրիգոր Արեշյան, Ռուբեն Բադալյան, Պիտեր Քաուի,
Տորք Դալալյան (*սպարասխանատու քարտուղար*), Պատրիկ
Տոնապետեան, Միհրան Գալստյան, Սարգիս Հարությունյան,
Թամար Հայրապետյան, Լորի Խաչատուրեան, Թեո վան Լինտ,
Հարություն Մարության, Արմեն Պետրոսյան, Համլետ Պետրոսյան,
Գագիկ Սարգսյան, Ադամ Սմիթ, Ջուստո Թրաինա

Editorial Board

Pavel Avetisyan (*editor-in-chief*), Levon Abrahamian, Gregory Areshian,
Rouben Badalyan, Peter Cowe, Tork Dalalyan (*assistant editor*),
Patrick Donabédian, Mihran Galstyan, Sargis Harutyunyan, Tamar
Hayrapetyan, Lori Khatchadourian, Theo van Lint, Harutyun Marutyan,
Armen Petrosyan, Hamlet Petrosyan, Gagik Sargsyan, Adam Smith,
Giusto Traina

Համարի խմբագիրներ՝

Հարություն Մարության, Թամար Հայրապետյան, Սուրեն Հոբոսյան

- Հ 241 Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1: Հայ ժողովրդական մշակույթ, XVII: Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում / ՀՀ ԳԱԱ հնագիտ. և ազգագր. ինստ.: Խմբ. Հ. Մարության, Թ. Հայրապետյան, Ս. Հոբոսյան. – Եր., ՀԱԻ հրատ., 2018. – 508 էջ: (Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1):

Ժողովածուն նվիրված է ազգագրագետ Ստեփան Լիսիցյանի ծննդյան 150-ամյակին: Նախատեսված է հումանիտար և հասարակական ոլորտի գիտնականների և հայոց մշակույթով հետաքրքրված ընթերցողների համար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	9
1. Ստեփան Լիսիցյան (ծննդյան 150-ամյակի առթիվ) <i>Լիլիա Վարդանյան</i>	11
I. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՍՐԲԱԴԱՍՈՒՄ	
2. «Թշնամու» կերպարի ձևավորման մեխանիզմները՝ որպես՝ բռնության զանգվածայնությունն ապահովող գործոններ Հայոց ցեղասպանության համատեքստում <i>Հասմիկ Գրիգորյան</i>	18
3. Մուսա լեռան հերոսամարտը՝ ըստ ականատես վերապրողների վկայությունների <i>Վերժինե Սվազլյան</i>	27
4. Անդրանիկ. բանահյուսական կերպարը <i>Ալվարդ Դազիյան</i>	41
5. Հայոց ցեղասպանության նահատակների սրբադասումը՝ որպես մշակութային երևույթ <i>Հարություն Մարության</i>	54
II. ՍՏԱԼԻՆԻԶՄ. ԵՐԵԿ ԵՎ ԱՅՍՕՐ	
6. Кампания этнической депортации армян в 1949г. и подконтингент «турки» среди спецпереселенцев «с Черноморского побережья» <i>Грануш Харатян</i>	66
7. Ալթայյան արքայը՝ որպես նորամուծությունների աղբյուր <i>Լևոն Արրահամյան</i>	81
8. Անաստաս Միկոյանի արձանի տեղայնացումը՝ որպես «հիշողության վայր» <i>Հասմիկ Կնյազյան</i>	90
III. ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ԳԱՂԹԱԿԱՆ-ՓԱԽՍՏԱԿԱՆ- ՆԵՐԳԱՂԹՅԱԼՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	
9. Սերնդափոխության հիմնախնդիրները հայրենակցական միություններում <i>Աննա Մարկոսյան</i>	106
10. «Պանդի ուխտը»՝ որպես գետաշենցիների ինքնության հարացույց <i>Գայանե Շազոյան, Արսեն Հակոբյան, Վիկտորիա Խուրշոդյան</i>	116
11. Ադրբեջանահայ փախստականների (1988-1992թթ.) ինտեգրման և քաղաքացիության ձեռքբերման գործընթացը <i>Շուշանիկ Դազարյան</i>	126

12.	Հայաստան տեղափոխված սիրիահայերի հարմարվելու գործընթացը <i>Արմենուհի Սյունիսյան</i>	135
13.	Լեզուն որպես սիրիահայերի մշակութային ադապտացիայի կարևոր բաղադրիչ (Էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրություն) <i>Գայանե Հակոբյան</i>	143
IV. ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՅԻՆ ԻՐԵՐԻ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ		
14.	Փողի տեսակները և դրանց ծիսական նշանակությունը <i>Արմինե Զոհրաբյան</i>	156
15.	Հայկական գորգերի հորինվածքների ու զարդանների դրսևորումները միջնադարյան իսպանական գորգերում <i>Լիլիա Ավանեսյան</i>	168
16.	Վիշապազարդ վզնոցներ <i>Ասրղիկ Բարայելյան</i>	179
17.	К вопросу о популяризации этнографических артефактов и коллекций в современных условиях рыночных отношений <i>Лианна Геворкян</i>	193
V. ՀԱՎԱՏՔ, ԾԵՍ ԵՎ ՏՈՆ		
18.	Трепанации в эпоху поздней бронзы и в раннем железном веке (по антропологическим материалам из могильников с территории Лорийского района Армении) <i>Анаит Худавердян, Сурен Обоян</i>	206
19.	Հրաշքի գործունը Սոկաց կրոնատեղեցական ավանդություններում <i>Էսթեր Խենճյան</i>	217
20.	Մարմնից դուրս գտնվող հոգին հայկական հրաշապատում հեքիաթներում <i>Թամար Հայրապետյան</i>	231
21.	Աստվածահայտնության քառասնորդաց (հիսնակաց) պահքը (պատմական համառոտ ակնարկ) <i>Հասմիկ Արքախանյան</i>	243
22.	Աղվանքում Վարազ-Տրդատի վահանով վերաբերման ծեսի մասին <i>Արրակ Դաբաղյան</i>	255
23.	Թատերականացված ծեսի սեղմ արտացոլումը մի բուսանվան մեջ <i>Էմմա Պետրոսյան, Զարուհի Սուջյան</i>	263
24.	Թաղումներ, որոնք կարելի է լուսանկարել և թաղումներ, որոնք չի կարելի լուսանկարել <i>Սմբար Հակոբյան</i>	269

25.	Սամցխե-Ջավախքի հայ կաթոլիկ համայնքը (պատմագագրական ուսումնասիրության փորձ) <i>Սոսե Գրիգորյան</i>	279
VI. ՍՐԲԱՎԱՅՐ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԻ		
26.	Արագածի Տիրինկատար սրբավայրը <i>Արսեն Բորոխյան</i>	290
27.	Միջնադարյան Սաղմոսավանքի սրբությունները <i>Աշոտ Մանուչարյան</i>	302
28.	Կասիոս լեռը Անտիոքի շրջանի հայոց աւանդազրոյցներուն և հաւատալիքներուն մէջ <i>Յակոբ Չոլաքեան</i>	313
29.	Երկու եկեղեցի, երկու համայնք. նորակառույց եկեղեցիների կրոնա-սոցիալական ենթատեքստը <i>Յուլիա Անյոնյան</i>	328
VII. ԺԱՄԱՆՑ		
30.	Սրճարանային միջավայրը Երևանում. արևելյան տարածք՝ արևմտյան հետազծով <i>Գոհար Սյրեփանյան</i>	340
31.	Ազատ ժամանակի կառուցվածքի փոփոխությունները Հայաստանի Հանրապետության քաղաքային բնակավայրերում <i>Ռուբեն Օհանջանյան</i>	353
VIII. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԽՈՍՈՒՅԹ ԵՎ ՎԱՐՔ		
32.	Մշակույթի և արդի մի շարք հիմնախնդիրների փոխառնչությունները հայաստանյան հանրային ընկալումներում <i>Նիկոլ Մարգարյան, Մելինե Թորոսյան</i>	366
33.	Միջսեռային հաղորդակցության որոշ առանձնահատկություններ հետխորհրդային Հայաստանում <i>Լիլիթ Մանուկյան</i>	383
IX. ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՎԱՔՉՈՒԹՅՈՒՆ		
34.	Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում 17-րդ դարում՝ ըստ պատմագիրներ Ջաքարիա Քանաքեղոցու և Ջաքարիա Ագուլեցու <i>Քրիստինե Պապիկյան</i>	392
35.	Վայրի մրգերի հավաքչության արդի դրսևորումները Լոռիում <i>Անժելա Ամիրխանյան</i>	403
X. ՀԵՐՈՍԱՎԵՊ		
36.	Հայ ժողովրդական հերոսական էպոսը <i>Արմեն Պեյրոսյան</i>	414

37.	Արամ Ղանալանյանը՝ «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի պատումների գրառող և վերամշակող <i>Աննա Պողոսյան</i>	426
38.	Կրոնաժխական տարրերը «Սասնա ծռեր» հերոսավեպում <i>Մարգիս Հարությունյան</i>	439
XI. ՀԵՔԻԱԹ		
39.	Նվիրատու և խորհրդատու կենդանիները հայ ժողովրդական հեքիաթներում <i>Մարինե Խեմչյան</i>	446
40.	Հեքիաթասացությունը մեր օրերում <i>Նվարդ Վարդանյան</i>	458
XII. ԲԱՆԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՓՈՔՐ ԺԱՆՐԵՐ		
41.	Մանկական զվարճախոսությունների թեմատիկ դրսևորումները <i>Արմեն Սարգսյան</i>	470
42.	Բանահյուսական և ազգագրական նյութերի կենցաղավարումը Արարատի մարզի Վեդու տարածաշրջանում <i>Սվետլանա Վարդանյան, Հասմիկ Մարգարյան</i>	484
43.	Հայերեն յուրահատուկ բառեր Թուրքիայի համշենցիների խոսվածքում <i>Սերգեյ Վարդանյան</i>	491
	Հապավումներ	503
	Contents	504

ՀԱՎԱՏՔ, ԾԵՍ ԵՎ ՏՈՆ

ԱՍՏՎԱԾԱՀԱՅՏՆՈՒԹՅԱՆ ՔԱՌԱՄՆՈՐԴԱՅ (ՀԻՄՆԱԿԱՅ) ՊԱՀՔԸ (ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ)

Հասմիկ Աբրահամյան*

Հոգևածը Ս.Ծննդյան և Աստվածահայտնության տոնին նախորդող Հիսնակաց պահքին առնչվող հարցերի մասին է: Աշխատանքը կատարվել է մատենագրական, վիմագրական, ձեռագրական, կանոնական, ազգագրական սկզբնաղբյուրների (վաղ միջնադարից մինչև 19-րդ դարի վերջ) և ուսումնասիրությունների հիման վրա:

Քննարկվել են այս պահքի վաղեմության, ինչպես նաև կանոնականացման հարցերը՝ ազգային առանձնահատկության և ծիսադավանաբանական տեսանկյուններից, տարբեր ժամանակաշրջաններում դրա տևողության, ընթացքի, կենցաղավարման միջավայրի, վանական և աշխարհիկ շրջանակներում կամավոր կամ պարտադիր լինելու, այն խախտելիս սահմանված «պատիժների», հիսնակը՝ որպես այլ պահքերը խախտելու դիմաց փոխհատուցում կիրառվելու վերաբերյալ հարցերը: Դիտարկվել են նաև հիսնակի դերն ու նշանակությունը ժողովրդի տնտեսական կյանքում:

Բանալի բառեր. Սուրբ Ծնունդ և Աստվածահայտնություն, Հիսնակաց պահք, Քառասնորդաց պահք, տոնացույց, կանոնական, ծիսական, դավանաբանական, տնտեսական, պարտադիր, կամավոր:

Հայոց եկեղեցական տոնացույցում ամրագրված պահքերից է Սուրբ Հարության տոնին նախորդող Մեծ կամ Քառասնորդաց պահքը: Վերջինս առկա է հայոց տոնացույցի բոլոր խմբագրություններում¹ 4-րդ դարից եկող կանոնականացված ծիսակարգով, որը ժամանակի ընթացքում փոփոխություններ է կրել²: Սակայն մատենագրական, ազգագրա-

* ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի էթնոսոցիոլոգիայի բաժնի գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու:

1 Սանակ Պարթևի խմբագրած «Կանոնք ընթերցվածոց», Հովհան Մանդակունու կատարած երկրորդ, Կոմիտաս Աղցեցու՝ երրորդ, Հովհան Օձնեցու՝ չորրորդ խմբագրություններ, 8-րդ դարում Սողոմոն Մաքինացու կազմած տոնական ճառընտիր, 10-րդ դարի վերջում Ատոմ Վարազեցու խմբագրած Հռոմունդիր, Գրիգոր Վկայասերի Տոնանամակ, մինչև 18-րդ դարը կատարված խմբագրություններ, Սիմեոն Երևանցու կատարած տոնացույցի վերջին խմբագրություն: Տե՛ս *Վարդանյան Ռ.*, Հայոց տոնացույցը (4–18-րդ դարեր), Երևան, 1999, էջ 212, 213, 228–29, 274–75, 450–54):

2 *Վարդանյան Ռ.*, նշվ. աշխ., էջ 622:

կան, կանոնական, վիճազրական, ձեռագրական սկզբնաղբյուրները հուշում են, որ արդեն միջնադարում եղել են նաև Սուրբ Ծննդյան և Աստվածահայտնության, ինչպես նաև Պայծառակերպության կամ Վարդավառի³ տոներից առաջ եղած Հիսնակաց կամ Քառասնորդաց պահքեր⁴:

Հոդվածի նպատակն է առկա վկայություններն ի մի բերելով՝ վերհանել Աստվածահայտնության Մեծ պահքի կենցաղավարման ժամանակը, միջավայրը և ընթացքը⁵:

Այս պահքը տարբեր ժամանակաշրջաններում պատմական, դավանաբանական և ծիսական բնույթի խնդիրների հետ կապված՝ Հայ Եկեղեցու ուշադրության կենտրոնում է եղել՝ որպես վիճահարույց հարց:

Ժամանակը. Ս. Ծննդյան Մեծ պահքի մասին մեզ հայտնի ամենավաղ հիշատակությունը գտնում ենք Սահակ Պարթևին վերագրվող, սակայն 6-րդ դարի կեսերով թվագրվող «Նորին սրբոյ Սահակայ. Թե՛ որպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտի և որոշման վանաց» կանոնախմբի Խ կանոնում. «... Տաւն սրբոյ Յայտնութեանն, և քառասնորդք նորա»:^{6*} Ուշագրավ

3 Պայծառակերպության կամ Վարդավառի Հիսնակաց պահքի մասին ներկայացրել ենք «Վարդավառը հայոց մեջ (պատմաագագրական ուսումնասիրություն)» թեմայով պաշտպանած թեկնածուական ատենախոսական աշխատանքում (Երևան, 2014, էջ 55–63):

4 Տարբեր ժամանակներում եկեղեցական շրջանակներում տարակարծություններ են եղել պահքերի, այդ թվում Քառասնորդաց կամ Հիսնակաց պահքի ժամկետների վերաբերյալ: Յոթ շաբաթ տևողությամբ պահքը «Քառասնորդաց» է կոչվել, երբ շաբաթ և կիրակի օրերը լուծվել են, իսկ Հիսնօրյայի դեպքում յոթ շաբաթվա բոլոր օրերը պահեց են եղել: Բացի այդ, վերը նշված տոների նախորդում է շաբաթապահք, որոնց էլ նախորդել է քառասնօրյա պահք: Այդ շաբաթապահքը քառասնորդացի հետ հաշված կազմում է յոթ շաբաթ՝ քառասունինն օր, այդ պատճառով Հիսնակաց է կոչվում:

Քանի որ մեր նպատակը չէ սույն հոդվածում քննել Քառասնորդաց կամ Հիսնակաց կոչվելու հարցը (այդ հարցին կանդիդատնանք մեկ այլ հոդվածում), ուստի մենք այն պայմանականորեն կանվանենք Աստվածահայտնության Մեծ պահք:

5 Խոսքովիկ Թարգմանչի, Դավիթ Ալավկա Որդու, Հովհաննես Տավուշեցու, Մատթեոս Ուտիայեցու, Հովհաննես Երզնկացու, Գրիգոր Տաթևացու, Ղևոնդ Ալիշանի որոշ վկայություններ ի մի բերելով՝ Աստվածահայտնության և Վարդավառի քառասնորդաց պահքերին անդրադարձել է Վարդան Հացունին: Տե՛ս *Հացունի Վ.*, Ճաշեր և խնձոյք Հին Հայաստանի մէջ, Վենետիկ-Ս. Ղազար, ՌՅԿԲ-1912, էջ 427–30:

6 *Հակոբյան Վ.*, Կանոնագիրք հայոց (այսուհետ՝ Կանոնգիրք հայոց), *հ. Ա, Երևան, 1964*, էջ 389:

* Փիլիպպոս առաքյալի անվամբ հայտնի կանոններում ևս հիշատակվում են երեք ԽԸ պահքերը. «Յաղագս Քառասունս ունելոյ. երիս միանգամայն արժան է և այլ ոչ հրամայեմք...»: Տե՛ս Կանոնագիրք հայոց, *հ. Բ, Երևան, 1970*, էջ 41–42: Հ. Մելիք-Թանգյանը Փիլիպպոս առաքյալի կանոնները համարում է 10-րդ դարի ներմու-

է, որ տոնացույցի երրորդ խմբագրության մեջ, որը կատարվել է Կոմիտաս Աղցեցի կաթողիկոսի կողմից մինչև 630-ականները, այն բացակայում է⁷:

Մյուս երկու հիսնակների հետ միասին Աստվածահայտնության Մեծ պահքի մասին հիշատակում է նաև Խոսրովիկ Թարգմանիչը (8-րդ դ.), որը առաքինի անձանց կողմից «այժմ ևս գերիս յիսներեական ... անխափան պահեն» վկայությունն է⁸: Այժմ-ն արդեն իսկ հուշում է 8-րդ դարից առաջ այդ հիսնակների գոյության և միգրացի ավելի տարածված լինելու մասին, իսկ արդեն 8-րդ դարում դրանք պահպանված են եղել առաքինի անձանց շրջանում:

Ուշագրավ է, որ Հովհան Օձնեցին Տոնացույցի իր կատարած խմբագրությունում այս պահքը չի ներդրել⁹:

Սակայն արդեն 10–11-րդ դարերում Աստվածահայտնության Մեծ պահքի հետ կապված որոշակի հստակեցում է նկատվում: Եպիփան Կիպրացուն վերագրվող կանոններից «Հարցումն Թեոդոսի քահանայի եկեղեցոյն Կեսարիա առ երանելի Եպիփան ի Կիպրոս» կանոնախմբի Գ կանոնը (ըստ Ռ. Վարդանյանի՝ ամենավաղը 10–11-րդ դարերում գրված¹⁰) փաստում է ապաշխարողների, կրոնավորների և քահանաների համար Աստվածահայտնության հիսնակը պարտադիր լինելու, իսկ աշխարհա-

ծում և իրավաբանական հիմքից զուրկ: Տե՛ս Մելիք-Թանգեան Ն., Հայոց եկեղեցական իրավունքը, Ս. Էջմիածին, 2011, էջ 383–86:

Երեք Քառասնորդացները հիշատակվում են նաև Բարսեղ Կեսարացու (4-րդ դար) անվամբ հայտնի «Բասողի գիր կանոնական վասն պէսպէս և բիրապատիկ ախտից» կանոնախմբի ՄԿԷ կանոնում. «... ԳԳ Քառասնորդսն՝ զտէրունականն և զառաքելականն և զմարգարէականն սուրբ պահեսցէ ...» (տե՛ս Կանոնագիրք հայոց, հ. Բ, էջ 177): Ն. Մելիք-Թանգեանը և Վ. Հակոբյանը կարծում են, որ ի թիվս այլ կանոնների, այս կանոնն, ըստ ամենայնի, խմբագրական ներմուծում է: Տե՛ս Մելիք-Թանգեան Ն., նշվ. աշխ., էջ 197–98: Կանոնագիրք հայոց, հ. Բ, էջ LXV–LXVI):

Նկատի առնելով, որ տվյալ կանոնախմբերի հեղինակները և ժամանակը ճշգրտված չեն, հետևաբար՝ Աստվածահայտնության Հիսնակի մասին ամենավաղ հիշատակությունը կարելի է համարել 6-րդ դարի կեսերին վերագրվող «Նորին սրբոյ Սահակայ. թէ որպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտի և որոշման վանաց» կանոնախմբի Խ կանոնը:

7 Վարդանյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 141–43:

8 Հացունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 425–26, 426–27:

9 Խոսրովիկ Թարգմանիչը եղել է Հովհան Օձնեցու համախոհը և նրա հետ միասին Մանագկերտում 726 թվականին կայացած հայ-ատրական համատեղ ժողովի նախաձեռնողներից մեկը: Նա օգնել է Հովհան Օձնեցուն դավանաբանական կարևորագույն որոշումներ ընդունելու գործում: Այդ ժողովում քննարկվել են նաև ծիսական խնդիրներ: Տե՛ս «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան (այսուհետ՝ ԲՀ), Երևան, 2002, էջ 668):

10 Վարդանյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 632:

կանների համար ութօրյա պահք սահմանելու մասին¹¹: Եփրեմ Ասորուն վերագրվող կանոնախմբի 6-րդ կանոնում կրկնվում է նույնը:^{12*}

Մելիտոնի եպիսկոպոսը (11-րդ դար¹³) նույնպես նշում է, որ քառասնորդացը պետք է պահեն կրոնավորները, քահանաները և ապաշխարողները (ավելացնելով նաև այրիներին և ուխտի մանկանց), իսկ մյուսներին թելադրվում է պահել յոթնօրյա պահք¹⁴:

Այս կարգը 13-րդ դարի սկզբներին հաստատուն է եղել, ինչը փաստում է Վարդան Այգեկցու վկայակոչումը¹⁵:

13-րդ դարի կեսերի վկայություններ կան, որոնք հուշում են վանական և աշխարհիկ միջավայրերում այդ պահքի կենսունակության մասին. Գանձասարի վանքի (Արցախ) Սուրբ Հովհաննես եկեղեցու շինարարական արձանագրությունում (1240), որում պատվիրատու Եսայի Հասան Ջալալյանի կողմից հրահանգվում է պատարագներին իր ընտանիքի անդամներին հիշել, հստակ սահմանված է Ծննդյան հիսնակի ժամկետը¹⁶:

11 «... եթե պահք Աստուածայայտութեանն ապաշխարողաց և կրանաւորաց և քահանայից Խ ար պահք սահմանեցին, իսկ աշխարհականաց՝ Ը ար, բայց պարտ է զԸ-արեայ պահոց զշաբաթ և զկիրակէ զգոշութեամբ պահել, վասն զի ինքն Աստուածայայտութիւնն ոչ լուծանի, այլ լուծանէ զչորեքշաբաթ և զուրբաթ»: Տէն Կանոնագիրք հայոց, հ. Բ, էջ 277–280:

12 «Զ. Պահք Աստուածայայտութեան այսպէս կարգեցան. Կրանաւորաց և այրեաց և ապաշխարողաց՝ Ծ ար պահք կարգեցան և հաստատեցան, իսկ աշխարհականաց՝ ութարեայ, բայց ի պահել ութարեայ և զկիրակէն, այլ որպէս Աստուածայայտութիւնն ինքն ոչ լուծանի, այլ լուծանէ զառաքելական հրամանն, նոյնպէս և զկիրակէն ծումացուցանէ, վասն զի լուծանէ զչորեքշաբաթն և զուրբաթն»: Տէն Կանոնագիրք հայոց, հ. Բ, էջ 57–58:

* Ուսումնասիրողները, հավաստի աղբյուրներ չգտնելով, այս կանոնախմբի՝ Եփրեմ Ասորուն պատկանելին անվավեր են համարում: Տէն Կանոնագիրք հայոց, հ. Բ, էջ 325:

13 Կանոնագիրք հայոց, հ. Բ, էջ XXVIII:

14 «... Եւ պատուել այսպէս. զծնունդն և զմկրտութիւնն ի նմին ատուր տանել, Է-ակալք չափ պահել, կրանաւորաց և քահանայից, ապաշխարողաց և այրեաց և ուխտի մանկացն եկեղեցոյ պահել միապէս Խ ար, բայց միայն շաբաթ և զմիաշաբաթ»: Տէն Մելիտոնի եպիսկոպոսի թուղթ առ [Ետրեայիոն], Գլոխ Ա, Կանոնագիրք հայոց, հ. Բ, էջ 286:

15 «Սահմանք ուղղափառութեան եկեղեցոյ առաքելոցն հաստատեալ քառասուն ար պահել կրանաւորաց և ապաշխարողաց, և ութ ար համարէն ժողովուրդքն, ընդ նմին զշաբաթ և զմիաշաբաթ և զտան Աստուածայայտութեանն՝ Ծննդեանն ասեմ և Մկրտութեանն, վասն զի աստուածայինք են և տէրունականք, յորում ատուր դիպեցի կատարեցեն»: Տէն *Այգեկցի Վ.*, Գիրք հաստատութեան և արմատ հաւատոյ, Երևան, 1998, էջ 390:

16 «... ՅԻՄՆԱԿԱՄՏԷՆ ՄԻՆՉ Ի ՅԱՅՏՆՈՒԹԻ. ՄԱՄՔԱՆԱՎ ԻՄ ԿԵՆԱԿՑԻՆ. ... ԶԱՏԿԷՆ ՄԻՆՉ ՅԱԾԱԾԻՆՆ ԵՒ Ի ԽԱՉԷՆ ՄԻՆՉ ՅԻՄՆԱԿԱՄՈՒՏՆ ԻՆՁ՝ ՀԱՍԱՆԱ: Տէն Դիվան հայ վիմագրության, պրակ V, Արցախ, Երևան, 1982, էջ 38–40:

Այս պահքը հիշատակվում է Բարձրաքաշի վանքի (Լոռի) արձանագրության մեջ¹⁷:

Աստվածահայտնության տասներկուօրյա պահքի մասին 13-րդ դարի մի բացառիկ վկայություն է բերում Ղևոնդ Ալիշանը՝ մեջբերելով 1211 թ. Վիլլերբանդ վարդապետի նկարագրությունը Ստում կատարվող Սուրբ Ծննդյան և Ջրօրհնների վերաբերյալ. «Ջրօրհնեաց հանդեսը Հայք այս կերպով կատարեն. տօնէն 12 օր առաջ, զոր մենք (լատինք) խնտումով և կերուխումով կանցուցանենք, անոնք ի պատիւ տօնին՝ ապաշխարութեամբ և պահօք անցուցին, հրաժարելով ի ձկանէ, ի գինույ և ի ձիթոյ. իսկ բուն խթման օրը բոլորովին ծոմապահութեամբ կենացն»¹⁸:

Ենթադրելի է, որ միարարական շարժման այդ ժամանակահատվածում հավանաբար Ծննդյանը նախորդող պահքը սկսվել է ոչ թե դեկտեմբերի 29-ի երեկոյից, այլ՝ 25-ից, այսինքն՝ այն օրվանից, երբ Կաթոլիկ եկեղեցին նշում էր Ծննդյան տոնը, ըստ ամենայնի, կիլիկյան միջավայրում դեկտեմբերի 25-ը բացառելու նպատակով:

Ասվածը թույլ է տալիս մտածել, որ Հայ Եկեղեցին իր ծիսական առանձնահատկությունը պահելու համար լուրջ քննության նյութ է դարձրել Աստվածահայտնության Մեծ պահքը պահպանելու խնդիրը: Ամեն դեպքում վերոգրյալը վկայում է այն, որ այդ հիսնակի տարածվածությունը միանշանակ չի եղել, իսկ այն, որպես պարտադիր պահք, կանոնականացնելը կարող էր խիստ ծանրաբեռնել տարին պահքերով: Ուստի 10–11-րդ դարերում հստակեցվել են Ծննդյան պահքի կենցաղավարման շրջանակները՝ հիսնօրյան պարտադիր համարելով կրոնավորների, քահանաների և ապաշխարողների, իսկ ութօրյան՝ աշխարհականների համար:

13-րդ դ. վերջերի տոնացույցերում Հիսնակաց պահքը ներկայացված է ընդմիջարկված՝ մեկ շաբաթ պահք, երկու շաբաթ ուտիք հաջորդական սկզբունքով: Առաջին շաբաթը Հիսնակամտի շաբաթապահքն է¹⁹: Հիսնակամտին հաջորդող չորրորդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի-ուրբաթ օրերին սահմանված է Սուրբ Յակոբի պահքը: Թիվ 179 (1292 թ.)²⁰

17 «Ի ԹՎԻՆ ՈՂՋ (1247), ԵՄ՝ ՍՈՒՄԲԱՏ, ՈՐԴԻ ՍԱԼԱՐԻՆ, ՄԻԱԲԱՆԵՑԱ ՍԲ ՈՒՆՏԻՍ ԵՒ, ԸՍՏ ԿԱՐԻ, ԱԻԳՆԷՑԻ ՏԱՆՍ: ԵՒ ՍՊԱՍԱԽՈՐԶ ՍՈՐԱ՝ ՏԻՐԱՑՈՒ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔՍ, ՍԱՀՄԱՆԷՑԻՆ :Ի: (20) ՊԱՏԱՐԱԳ ԻՆՁ Ի ՏԱՐՈՋԸ: ԱՇՆԱՆ ՔԱՌԱՍՆԱՄՏԻՆ ԱՐՆԵՆ ԶԻՄ ԺԱՄՆ ԵՒ ԱԻՐՀՆԻՆ ՅԱՅ ԵՒ Ի ՍՐԲՈՑ ՆՈՐԱ»: Տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IX, Լոռի, Երևան, 2012, էջ 380:

18 Ալիշան Ղ., Յուշիկք հայրենեաց հայոց, Վենետիկ–Ս. Ղազար, 1912, էջ 117–118:

19 Տե՛ս Վարդանյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 474, 479, 481, 636:

20 Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան մատենադարանի, հ.Ա, Երևան, 1984, էջ 720:

գրչագրում նշվում է «Չորրորդ կիր[ակե]... և ապա պա[հ]ք սրբոյն Յակոբայ, բայց տանքս լինին» (թերթ 539ա-540բ): Թիվ 752 (1351թ.²¹) Տոնացուցում ասվում է «Եւ կիր[ակե]... և ապա պահք սրբոյն Յակոբայ, բայց տան լինի» (176ա)²²: Յոթներորդը Ծննդյան շաբաթապահքն է: Ռ. Վարդանյանն, ուսումնասիրելով հնագույն «Կանոնք ընթերցվածոց»-ները, գրում է, որ Քրիստոսի Ծննդյան պահքի կանոնները դրանցում բացակայել են, ուստի այն գալիս է ամենավաղը 6-րդ դարից²³, իսկ Ծննդյան պահքի ներկա՝ ութօրյա, տարբերակը գալիս է Գրիգոր Բ. Վկայասերի (11-12-րդ դդ.) Տոնանամակից²⁴:

Գրիգոր Տաթևացին գրում է. «... Զի Կ օր ուրբաթ և չորեքշաբթի, և Գ քառասունք պահք է ի բոլոր տարին: Այս առաքելադիր է: Իսկ հայրապետքն բաժանեցին զերկու քառասունսն ի շաբաթապահս: .. Եւ Գ ամիսք աղուիացք է և յիսունք»²⁵: «...զերկու քառասունսն» Ծննդյան և Զատիկի Քառասնորդաց պահքերն են, որոնք բաժանվել են շաբաթապահքերի:

Մ. Օրմանյանը ևս գրում է, որ Հիսնակը երբևէ ամբողջովին պահոց չրջան է եղել, իսկ հիմա երեք շաբաթապահքերի է վերածվել՝ Հիսնակաց, Զմեռնամուտի՝ Սուրբ Հակոբի, և Ծննդյան^{26*}: Հայկազյան բառգիրքը գրում է. «...Յինունք պահոց Ծննդեան կամ Յայտնութեան, որ երբեմն անընդհատ պահիր զաուրս յիսուն, այլ այժմ ընդհատութեամբ և այլևայլ օրինակաւ ի զանազան ազգս. Ի հայս պահին երեք եօթնեակք՝ ի սկիզբն, ի մէջն, և ի կատարած յիսնեկին. ա. կոչի Յիսնակաց, բ՝ ս. Յակոբայ, գ՝ Յայտնութեան»²⁷:

Սիմեոն Երևանցին պահպանել է պահքի հնագույն կանոնները²⁸:

Այսպիսով, Ծննդյան Մեծ պահքը, 13-րդ դարի վերջերին և 14-րդ դարի սկզբներին տոնացույցերում և Ճաշոցներում արդեն ներկայանում է

21 Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան մատենադարանի, հ. Գ, էջ 612:

22 Նույն տեղում, էջ 637:

23 Նույն տեղում, էջ 639:

24 Նույն տեղում, էջ 637:

25 *Տաթևացի Գ.*, Գիրք հարցմանց, Երուսաղեմ, 1993, էջ 649-650:

26 *Օրմանյան Մ.*, Ծիսական բառարան, Երևան, 1992, էջ 32:

* Հետաքրքրական է այն, որ Սուրբ Հակոբի պահքը կոչվել է նաև Զմեռնամուտի պահք, քանի որ համընկել է դեկտեմբերի սկզբին (տես Պահք, ԲՀ, 844), իսկ ըստ ավանդության՝ սուրբ Հակոբն օժտված է եղել ձյուն բերելու կարողությամբ: Տես *Խառապյան-Առաքելյան Հ.*, Հայ ժողովրդական տոները, Երևան, 2005, էջ 288:

27 Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. երկրորդ, Երևան, 1981, էջ 360:

28 *Վարդանյան Ռ.*, նշվ. աշխ., էջ 480, 636: Հմմտ. «Տոնացոյց յորում նշանակին տօնք և պահք, ընթերցուածք և արարողոյթիւնք Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ», խմբ. Սիմէօն Երևանցի, յերուսաղեմ, 1870, էջ 106:

ընդամիջարկված շաբաթապահքերով, ինչպես՝ առաջին շաբաթը՝ Հիսնակաց պահք, չորրորդը՝ Սուրբ Հակոբի պահք և յոթներորդը՝ Ծննդյան պահք:

Հիսնօրյա պահքն ամբողջությամբ տոնացույցում չընդգրկելը կարող էր պայմանավորված լինել տարբեր պատճառներով: Նախ զատկական Աղուիացի հետ միասին ևս մեկ երկարատև պահք պահելն անհարմարություններ կառաջացներ անհատի հոգևոր և աշխարհիկ կենցաղավարման տեսանկյուններից, քանի որ ըստ եկեղեցական կարգի՝ հոգևոր զսպվածության հետ միաժամանակ պահքի ընթացքում պետք է գերծ մնալ նաև որոշակի սննդամթերքներից, ոգելից ըմպելիքներից, ինչպես նաև կենցաղավարման որոշ նորմերից: Երկրորդ՝ հավատացյալները հիսնակների ընթացքում պետք է գրկվեին հաղորդությունից, իսկ այս խորհուրդը կարևոր է թե՛ հավատացյալի ներանձնական հոգևոր կյանքի, թե՛ հավատացյալ-եկեղեցի փոխհարաբերության տեսանկյունից: Երրորդ՝ ըստ ժողովրդական տոնացույցի՝ Ծննդյան Հիսնակն իր ժամկետներով համըկնում էր Նավասարդին (Հիսնականուտը կատարվում է նոյեմբերի 18-ի մոտակա կիրակի²⁹), որն սկսվում էր նոյեմբերի 10-ին հաջորդող կիրակի, և հարսանիքներին շրջան էր³⁰:

Այսպիսով մի քանի երկարատև պահքերը կարող էին պատճառ դառնալ պահքից հրաժարվելուն կամ պահքերի հաճախ խախտմանը, քանի որ աշխարհական մարդու համար բարդ է տևական ժամանակ հրաժարվել աշխարհիկ սովորույթներից: Դա կարող էր նաև եկեղեցուց հեռանալու պատճառ դառնալ: Հետևաբար՝ տոնացույցում չէր կարող ամրագրվել պահք, որը գործնականում դատապարտված էր չգոյության: Ուստի՝ հիսնակաց պահքի շրջանը շաբաթապահքերի բաժանելը հարցի լուծման լավագույն միջոց էր:

Պահքը՝ տնտեսական տարվա ջրբաժան. Քննարկվող պահքը ոչ միայն ծիսական նշանակություն է ունեցել, այլև տնտեսական՝ ժողովրդական տոմարի համակարգում կարգավորելով երկրագործական աշխատանքների ընթացքը, ինչի մասին հուշում են նաև դրանց անվանումները: Այսպես. Բարձրաքաշի վանքի արձանագրության մեջ նշվում է «աշնան

29 Վարդանյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 636–637:

30 Արևմտյան Հայաստանում, որտեղ Նավասարդի տոնը չէր պահպանվել, դեկտեմբերին «Հորթըթողի» և «Նախըթողի» պատերից հետո տոնական տարին փակվում էր և վերսկսվելու էր հունվարի 1-ին: Այստեղ «Նախըթողի» պատը գուգադիպում էր Սուրբ Հակոբի պատին: Իսկ Արևելյան Հայաստանում «Նախըթողի» պատով սկսվում էին տոնական օրերը և զարնանն ընդհատված հարսանիքների շրջան: Տե՛ս Խառապյան-Առաքելյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 250:

քառասնամտին»³¹: Ժողովրդական կենցաղում «Հիսնականտի պահք» անվանումը տրվել է Ծնունդից առաջ ընկած հիսնօրյա պահքի առաջին շաբաթին: Այն կոչվել է նաև Հորթըթողի պահք, քանի որ աշնան ցրտերի պատճառով հորթերն այդ օրերին դադարել են արոտ գնալ³²: Նույն օրինակով Սուրբ Հակոբի տոնից առաջ ընկած շաբաթապահքը կոչվել է Նախըթողի պահք³³:

Կենցաղավարման միջավայրը. Ուշագրավ է այն փաստը, որ ի տարբերություն զատկական Մեծ պահքի, Աստվածահայտնության և Վարդավառի հիսնակները պահելը ոչ բոլոր վանքերում են պարտադիր համարվել: Այդ են փաստում Անիի Գրիգոր Պահլավունի վանքի (10-րդ դար)³⁴, ինչպես նաև Սյունիքի Քարկուփ վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու 10-րդ դարի սկզբի պատվիրատու Շուշանիկ իշխանուհու թողած արձանագրությունները³⁵:

Աստվածահայտնության և Վարդավառի հիսնակների ոչ պարտադիր լինելու մասին է խոսում նաև Եպիփանին վերագրվող, սակայն, ինչպես վերը նշվեց, 10–11-րդ դարերով թվագրվող կանոնը, որը նշում է, թե շնորհներն առավել կիջնեն այն անձանց վրա, ովքեր երեք հիսնակները կպահեն³⁶: Կամավորության մասին են վկայում նաև այդ հիսնակները խախտելիս պատիժներ կրելու վերաբերյալ սահմանումների բացակայությունը, ինչպես նաև այն, որ դրանք հրահանգվել են պահել ապաշխարողներին կամ պահոց օրեր խախտած անձանց՝ որպես հատուցում: Բարսեղի կանոններում բազում մեղքերի մեջ ընկածին, մի շարք այլ հրահանգների

31 Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IX, էջ 380:

32 *Մխիթարեանց Աղ.*, Փշրանք Շիրակի ամբարներից. – ԷԱԺ, հ. Ա, Մոսկուա-Ալեքսանդրապոլ, 1901, էջ 260:

33 Նույն տեղում, էջ 272:

34 «ԿԱՄԱԲՆ ԱՅ. ԵՍ ՎԱՀՐԱՄ ԻՇԽԱՆԱՅ ԻՇԽԱՆ, ԵՏՈՒ ԶԻՄ ՈՐԴՈՅՆ ԶԱՊՈԽԱՄՐԻ ՈԳԵԲԱԺԻՆ ԵՒ ԳՆԵՑԻ :Բ: ԿՈՒՂՊԱԿ ԶԼՈՐԱԳՈՅՆԻՆ ԵՒ ԶՈՐՍԱԽՏԻՆ, ՅՈՇԱԿԱՆԱՅ. ԵՏՈՒ Ի ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻ ԵՒ ՔԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՔՍ ՈՐ ՈՒՆԻՆ ՏԱՐԻՆ :Գ: ՔԱՌԱՍՈՒՆՔ. ...»: Տեն Դիվան հայ վիմագրության, պրակ I, էջ 32:

35 «Ի ՍՈՒՐԲ ԿՐԱՆԱԽՈՐԱՆՈՑԻ ԱՍՏ ԶԻ Ի ՀԻՆԳ ԵԿԵՂԵՑԻՍԴ ԶԱՅԴ ԶՈՐ ԵՍ ՇԻՆԵՑԻ մին եկեղեցիդ որ է աստուածածինդ՝ ՏՆ ԻՄՈՅ ԱՇՈՏԻ ԵՒ ՅԻՄ ԱՆՈՒՆ ԼԻՑԻ ՈՐ. ԽԵՆ ՈՐ ԱՅԴ ՏԱՐԻՆ ԵՐԵՔ ՔԱՌԱՍՈՒՆՔ կալարեն»: Տեն Դիվան հայ վիմագրության, պրակ III, Վայոց Ձոր. Եղեգնաձորի և Ագիգբեկովի շրջաններ, Երևան, 1967, 206 էջին հաջորդող ներդիր:

36 «Եւս առաւել ի վերայ այնոցիկ եկեցցեն զշնորհքն Աստուծոյ որ զերեք յիսունսն պահեսցեն յանուն Սուրբ Երրորդութեանն՝ զԶատիկն և զՎարդավառն և զՅայտնութեանն և ի փրկութեան Տեառն առցեն զաւետիսն»: Տեն Կանոնագիրք հայոց, հ. Բ, էջ 277–279:

հետ միասին, թելադրվում է երեք Քառասնորդները պահել³⁷: Նույնը վկայում է նաև 13-րդ դարում Հովհաննես Երզնկացու՝ օրապահքերը (չորեքշաբթի, ուրբաթ), շաբաթապահքերը և այլ պահքերը լուծողներին, որպես ապաշխարություն, նաև երկու քառասնորդացները պահելու վերաբերյալ հրահանգը³⁸: Ըստ այդմ՝ Հացունին իրավամբ եզրակացնում է, որ եթե պահեցողության այս ձևը պատիժ էր, ուրեմն՝ սովորական չէր³⁹:

Նույն ժամանակաշրջանը նկարագրելով՝ Կիրակոս Գանձակեցին խոսում է Հովհաննես վարդապետի գործունեության մասին և նշում, որ «... դեռ ցայն ժամանակն ի տեղիս տեղիս լուծանէին զշաբաթ և զկիրակէ սուրբ քառասնորդաց աղուհացիցն»: Ապա հավելում է, որ «... Եւ այսպէս հաստատութիւն կալաւ յամենայն տեղիս՝ զյիսներեակն պահօք վճարել, զոր առաջին կէսք պահէին և կէսք ոչ»⁴⁰:

Գրիգոր Տաթևացին հիշում է, որ աշխարհիկ դասը միայն Աղուհացից պահքն էր պահում. «Կարգաւորք երեք քառասունք պահեն, այլ աշխարհականք՝ միայն զաղուհացիցն պահեն»⁴¹:

Գանձակեցու և Տաթևացու վկայությունները փաստում են 13-14-րդ դարերում այդ հիսնակների կամայական լինելու մասին:

Ըստ ամենայնի՝ վանական միջավայրում ևս 15-րդ դարում երեք Հիսնակները կամայական են եղել, քանի որ Սիմեոն Այրիվանեցին (15-րդ դ.), գնալով Ձագավանք, փորձում է վերահաստատել «զամենան բարի կարգս և օրէնս» և միայնակյացներին ու ապաշխարողներին հրամայում է «զերեք յիսնակսն կենայ պահօք շաբաթ և կիրակին, զոջացեալքն միայնակեացքն և ճնաւորքն՝ բոլոր կենան զյիսնակաց պահսն»⁴²:

37 «Որք ի բազում ծովացեալ մեղացն խորս ընկղմեցան ոչ կարելով հասանել ի նաւահանգիստն խաղաղութեան ի ձեռն ազգի ազգի առաքինութեան և ապաշխարութեան, յետոյ երկիւղիւ մահու ըմբոնեալ և ի կենդանութեանն ի կենդանի պատարագն ևս ապաւինեցան հասանելով ճշմարիտ թողութեան, արժանի է, բայց կատարեսցէ զնա ճշմարիտ հաւատով և սիրով և յուսով: ... և զԳ Քառասնորդսն՝ զտէրունականն և զառաքելականն և զմարգարէականն սուրբ պահեսցէ և տուրնջեան և զհշերոյն աղաթից զԲ բաժանեալ կանոնն անխափան կատարեսցէ»: Տեն Կանոնագիրք հայոց, հ. Բ, էջ 175–177:

38 «Եթէ մեկը չորեքշաբթին և ուրբաթը, շաբաթապահքը և կամ այլ պահք լուծէ ձուկով կամ զինիով, երեք տարի թող ապաշխարէ, երկու քառասնապահքերը և տարւոյն բոլոր երկուշաբթիները սրբութեամբ պահք բռնէ և օրական հարիւր հիսուն անգամ ծնրադրէ»: Տեն *Երզնկացի Յ.*, Խրատ բոլոր քրիստոնէաներուն, աշխարհաբարի վերածեց՝ Անուշավան վրդ. Դանիէլեան, Անթիլիաս, 1984, էջ 73:

39 *Հացունի Վ.*, նշվ. աշխ., էջ 429:

40 Պատմութիւն հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցոյ, Թիֆլիս, 1909, էջ 196:

41 *Տաթևացի Գ.*, Ձմեռան հատոր, Երուսաղէմ, 1998, էջ 148:

42 *Ալիշան Դ.*, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 569–70:

Վերոգրյալից երևում է, որ 10–15-րդ դարերում Աստվածահայտնության և Վարդավառի Մեծ պահքերը թե՛ աշխարհիկների, թե՛ կրոնավորների միջավայրերում կենցաղավարել են՝ անձի կամ տվյալ վանքի ներքին որոշման համաձայն: Դրանք, որպես պարտադիր, թելադրվել են ապաշխարողներին:

Պահքի ընթացքը. Ինչ վերաբերում է հիսնականների ընթացքին, ապա դրանք զատկական Մեծ պահքի օրինակով նույնն են եղել⁴³:

ՄՄ 1007 թվակիր 12-րդ դարի Տոնապատճառի (որն, ըստ Ռ. Վարդանյանի, Սամուել Կամրջաձորեցու (10–11-րդ դդ.) ժողովածուի ընդօրինակություն է⁴⁴) «Յաղագս տապանակին խորհուրդ» ճառի վերջնամասում «Զի՛նչ է այս .Գ. նաւակատիքս զի ոչ գոյ մսակերութիւն ի մէջ քրիստոնէից» հարցման պատասխանը բացահայտում է երեք պահքերի ընթացքը⁴⁵:

Դավիթ Ալավկա Որդին (11–12-րդ դդ.) իր «Կանոնական օրինադրություն» աշխատության իննսուներորդ կանոնում նույնպես խոսում է երեք հիսնականների ընթացքի մասին⁴⁶ (այն աննշան խմբագրումներով համընկնում է վերոնշյալ տոնապատճառի տվյալ հատվածին^{47*}):

Վարդան Այգեկցին, վկայակոչելով Հովհաննես Տավուշեցուն, «զե-

43 Այդ մասին տե՛ս նաև Հագոսի Վ., նշվ. աշխ., էջ 428:

44 Վարդանյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 219–20:

45 «Հարցումն. Զի՛նչ է այս .Գ. նաւակատիքս զի ոչ գոյ մսակերութիւն ի մէջ քրիստոնէից: Պատասխանի. Նաւակատիք բարձրագոյն տեսանի և աստուածատեսակագոյն քան զամենայն տաւնս: Այսպէս տաւնէ եկեղեցի և առնէ նաւակատիս ուրախութեան և փրկութեան: Տաւն Ծննդեան և յայտնութենէ նորոգութիւն և ցնծութիւն, բայց ոչ ճաշակել ի մտոյ: Բան այս է .Գ. քառասունս, ի ճրագալոյց Ծննդեանն, եւ յաւոր շաբաթոյ խաչին, և Վարդաւառին, որ ոչ ուտենք միս: ... Գ տաւնս զոր տաւնէ եկեղեցի. նախ մաքրութեան կարաւտանա Ծ աւրքք աղաթիցն: Եւ ծոմաջանութեան որոշմամբ և զատութեամբ յամուսնական անկողնոց: Նախապէս և ոչ ճաշակել հրաման առաք: Ոչ միայն ի ճրագալոյցսն և ի շաբաթ աւրն, այլև ի բուն իսկ ի Ծ ակսն, որ յառաջ քան գտանսն են:

... Արդ են ոմանք ի տգետ քահանայից հրաման տալ ի մատաղամք կերակրիլ որոշէ հաճո իմաստնոց, զի մի է մատաղամիս և այլ միս: ... Արդ, մի ոք կերիցէ հաւասար յամենայն մտ: Ապա թէ հիւանդ է անկար թողացոց անեն պատիւրանքն: Այլ առողջ մարմնով և կատարեալ հասակաւ յայս .Գ. Խ ունս բնաւ միս մի՛ ոք կերիցէ՛ Զատկին, Վարդավառին, և Յայտնութեան զի քառասունք արիւնակ կենացն Ադամա ունի որ ի դրախտին»: Տեն Մեսրոպ Մաշտոցի անվան մատենադարան (այսուհետ՝ ՄՄ), թիվ 1007, թերթ 393բ–394բ:

46 Մրրահամյան Ս., Դավիթ Ալավկա Որդու կանոնները. – «Էջմիածին» ամսագիր, 1953, մարտ, էջ 54–55:

47 Տեն Մրրահամյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 54–55: Հմտ. ՄՄ, թիվ 1007, թերթ 393բ–394բ:

* Դավիթ Ալավկա Որդին իր կանոններում օգտվել է ոչ միայն նախորդած ժամանակների եկեղեցական ժողովների և հայրերի կանոններից և ավանդություններից (Կոստանեանց Կ., Դավիթ վարդապետ Ալավկա Որդի. – ԱՀ, գիրք XV, Թիֆլիս, 1917, էջ 62), այլև Տոնապատճառից:

րիս յիսնակսն անհաց և անջուր կատարեր» հրահանգն է տալիս, այսինքն՝ ծոմ⁴⁸։ Բայց ժուժկալության այս ձևը, ըստ Հացունու, կամավոր է և անհատական⁴⁹։

Ամփոփելով վերոգրյալը՝ կարելի է եզրահանգել, որ վաղ միջնադարից սկսած՝ ներեկեղեցական և միջեկեղեցական շրջանակներում Աստվածահայտնության Մեծ պահքը քննարկման հարց է եղել։ Հայոց եկեղեցին 10–11-րդ դարերում այն սահմանել է որպես պարտադիր պահք՝ կրոնավորների, քահանաների և ապաշխարողների համար, իսկ 13-րդ դարի վերջերից սկսած՝ այն հիշատակվել է տոնացույցներում՝ մեկ շաբաթ պահք, երկու շաբաթ ուսիք հաջորդական սկզբունքով։ 10–15-րդ դարերում վանական միջավայրում Սուրբ Ծննդյան Մեծ պահքի գոյությունը պայմանավորված է եղել վանքի ներքին որոշմամբ։ Այն թելադրվել է ապաշխարողներին և կանոնական պահքերը խախտածներին։ Խնդրո առարկա պահքը զատկական Աղուհացի օրինակով ունեցել է նույն ընթացքը՝ սննդային և կենցաղավարման բոլոր պահանջներով։ Ժողովրդական կենցաղում Ծննդյան Մեծ պահքն ունեցել է ոչ միայն ծիսական, այլև տնտեսական նշանակություն։ Հայոց մեջ դրա առկայությունը պայմանավորված է Հայ Եկեղեցու ծիսադավանաբանական առանձնահատկությունների պահպանման, ինչպես նաև քարեպաշտական սկատառումներով։

ПЯТИДЕСЯТИДНЕВНЫЙ (СОРОКОДНЕВНЫЙ) ПОСТ БОГОЯВЛЕНИЯ

Асмик Абраамян

Резюме

Статья посвящена изучению вопросов Пятидесятидневного поста Богоявления. Тема была исследована начиная с раннего средневековья до конца 19-го века, основываясь на летописных, литографических, рукописных, канонических и этнографических первоисточниках и исследованиях.

С точки зрения национальных и ритуально-догматических особенностей были изучены вопросы давности, канонизации, длительности поста, а также ход следования посту в бытовой среде. Существовали каноны обязательного или добровольного следования ему в монастырях и светских средах. Были предусмотрены наказания в случаях нарушения поста. Также было изучено его значение в экономической жизни народа.

Ключевые слова: Пятидесятидневной пост, национальные и ритуально-догматические особенности, давность, канонизация, длительность, бытовая среда, обязательный, добровольный.

48 Հացունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 428։

49 Նույն տեղում։

THE HISNAKATS (FORTY DAYS) FEAST EPIPHANY

Hasmik Abrahamyan

Summary

The article is concerned with the Hisnakats fast prior to the Epiphany. The research is based on the manuscript heritage, epigraphical, canonical, and ethnographic sources (dated from the Early Middle Ages to the end of the 19th century) and studies.

The following issues are discussed in the article: the background and history of the Hisnakats fast from the national features and ritual - dogmatic viewpoints, duration, and the motion of the fast in the different time periods, the scopes of practice, whether it was mandatory or optional in the monastic and secular frames, and penalties in case of breaking it. The role of the Hisnakats fast in the economic life of people is pointed out.

Keywords: Hisnakats, national features, ritual, dogmatic, duration, motion, the scopes of practice, mandatory, optional.

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

ԱՀ	— Ազգագրական հանդես
ԱՇՍԱՀ	— Արմեն Շավարշի Սարգսյանի անձնական հավաքածու
ԳՀ ՓԺԲ	— Գարեգին սարկաւազ Հովսէփեանց, Փշրանքներ ժողովրդական բանահիւսութիւնից
ԳՍ	— Գարեգին Սրվանձտյանց
ԵԼՄ	— Ե. Լալայեան, Մարգարիտներ հայ բանահիւսութեան
ԷԱԺ	— Էմինեան ազգագրական ժողովածու
ԼՀԳ	— Լրաբեր հասարակական գիտությունների
ՀԱԲ	— Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն
ՀԺՀ	— Հայ ժողովրդական հեքիաթներ
ՀՀ ՀԱՀԽ	— Հին աւանդական հեքիաթներ Խոտորջրոյ, հաւաքեց Հ. Մ. Հաճեան
ՀՀ ՊԿՊԱ	— Հայաստանի Հանրապետության պատմության կենտրոնական պետական արխիվ
ՀՍՀ	— Հայկական սովետական հանրագիտարան
ՄՄ	— Մեսրոպ Մաշտոցի անվան մատենադարան
ՆԳՆ	— Ներքին գործերի նախարարություն
ՊԲՀ	— Պատմաբանասիրական հանդես
Վկ	— Վկայություն
ՔՀ	— «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան
МНМ	— Мифы народов мира
СЭ	— Советская этнография
СПГУ	— Санкт-Петербургский государственный университет
ЧГИКИ	— Чувашский государственный институт культуры и искусств

CONTENTS

Preface	9
1. Stepan Lisitsian (on the occasion of his 150th birthday) <i>Lilia Vardanyan</i>	11
I. THE ARMENIAN GENOCIDE, SELF-DEFENCE, CANONIZATION	
2. Shaping the image of “the enemy” as supporting factors for the mass violence in the context of the Armenian Genocide <i>Hasmik Grigoryan</i>	18
3. The heroic battle of Moussa dagh according to the testimonies of the eyewitness survivors <i>Verzhine Svazlyan</i>	27
4. Andranik: folklore character <i>Alvard Ghaziyan</i>	41
5. Canonization of the martyrs of the Armenian Genocide as a cultural event <i>Harutyun Marutyan</i>	54
II. STALINISM: YESTERDAY AND TODAY	
6. The forced relocation of Armenians and the subgroup of “Turks” in specific localities exiled from the Black sea area <i>Hranush Kharatyan</i>	66
7. Altayan exile as a source of innovations <i>Levon Abrahamian</i>	81
8. The localization of the monument of Anastas Mikoyan as a “place of memory” <i>Hasmik Knyazyan</i>	90
III. OLD AND NEW REFUGEES/IMMIGRANTS IN ARMENIA	
9. Generation change issues in compatriotic unions <i>Anna Markosyan</i>	106
10. The Pand pilgrimage as a paradigm of the Getashen descendents’ identity <i>Gayane Shagoyan, Arsen Hakobyan, Victoria Khurshudyan</i>	116
11. The process of integration and naturalization of Armenian refugees from Azerbaijan (1988–1992) <i>Shushanik Ghazaryan</i>	126
12. The process of accomodation of Syrian Armenians <i>Armenuhi Stepanyan</i>	135
13. Language as an important component for Syrian Armenians cultural adaptation (an ethno-sociological survey) <i>Gayane Hakobyan</i>	143

IV. ETHNOGRAPHY OF MUSEUM OBJECTS

14.	The types of money and their ritual significance
<i>Armine Zohrabyan</i>	156
15.	Manifestations of compositions and ornaments
of Armenian carpets in middle age Spanish carpets
<i>Lilia Avanesyan</i>	168
16.	Necklaces with dragon symbols
<i>Astghik Israelian</i>	179
17.	On the issue of promoting of ethnographic artifacts and collections
in the light of modern market relationships
<i>Lianna Gevorgyan</i>	193

V. BELIEF, RITUAL, FESTIVAL

18.	Trepanation in the Late Bronze and Early Iron ages (on anthropological
materials from the territory of the Lori region of Armenia)
<i>Anahit Khudaverdyan, Suren Hobosyan</i>	206
19.	The miracle factor in the religious-ecclesiastical legends of Moks
<i>Ester Khemchyan</i>	217
20.	The soul outside of the body in Armenian tales of magic
<i>Tamar Hayrapetyan</i>	231
21.	The Hisnakats (Forty days) feast epiphany
<i>Hasmik Abrahamyan</i>	243
22.	On the tradition of raising of Varaz-Trdat, the Prince
of Caucasian Albania, on the shield
<i>Artak Dabaghyan</i>	255
23.	Reflection in the “curtail form” of the ritual in
the name of one plant
<i>Emma Petrosyan, Zaruhi Sudjyan</i>	263
24.	Funerals that can be photographed and
funerals that can not be photographed
<i>Smbat Hakobyan</i>	269
25.	Armenian-Catholic community of Samtskhe-Javakhk
(an attempt of historic-ethnographic research)
<i>Sose Grigoryan</i>	279

VI. SACRAL PLACE AND CHURCH

26.	Sacred landscape of Tirinkatar on Aragats
<i>Arsen Bobokhyan</i>	290
27.	Sacred objects from medieval Sagmosavank
<i>Ashot Manucharyan</i>	302
28.	Mount Cassius in traditional ancient beliefs and
folk tales of Armenians in the Antioch region
<i>Hagop Tcholakian</i>	313

29.	Two churches, two communities: social and religious context of newly built churches <i>Yulia Antonyan</i>	328
VII. LEISURE		
30.	The cafn environment in Yerevan: eastern space with western trajectory <i>Gohar Stepanyan</i>	340
31.	Leisure time structure changes in urban residential areas of the Republic of Armenia <i>Ruben Ohanjanyan</i>	353
VIII. PUBLIC DISCOURSE AND BEHAVIOUR		
32.	The interactions of culture and certain contemporary fundamental issues in Armenian public perceptions <i>Nikol Margaryan, Meline Torosyan</i>	366
33.	Some aspects of gender communication issues in Post-Soviet Armenia <i>Lilit Manukyan</i>	383
IX. AGRICULTURE AND GATHERING		
34.	Agricultural customs in Armenia in the 17th century according to historiographers Zakaria Kanakertsi and Zakaria Aguletsi <i>Christine Papikian</i>	392
35.	Gathering of wild fruits in Lori <i>Angela Amirkhanyan</i>	
X. EPIC POEM		
36.	Armenian folk heroic epic <i>Armen Petrosyan</i>	414
37.	Aram Ghanalanyan: writing down and editing the versions of “Sasna tsrer” (Daredevils of Sassoun) epic poem <i>Anna Poghosyan</i>	426
38.	The religious ceremonial component in the Armenian epic “Sasna tsrer” <i>Sargis Harutyunyan</i>	439
XI. FAIRY TALE		
39.	Gift-bringer and adviser animals in the Armenian folk tales <i>Marine Khemchyan</i>	446
40.	Fairy tale narration today <i>Nvard Vardanyan</i>	458

XII. MINOR FOLKLORE GENRES

41.	Thematic manifestations of children's humor <i>Armen Sh. Sargsian</i>	470
42.	Folklore and ethnographic materials in the Vedi region <i>Svetlana Vardanyan, Hasmik Margaryan</i>	484
43.	Distinctive Armenian words in the dialect of Turkey's Hamshentsi <i>Sergey Vardanyan</i>	491
	Abbreviations	503

**ՀԱՊԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

1

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

XVII

ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆ ՀԱՅՈՑ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ
Ստեփան Լիսիցյանի ծննդյան 150-ամյակին նվիրված ժողովածու

**PROCEEDINGS OF INSTITUTE
OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY**

1

ARMENIAN FOLK CULTURE

XVII

TRADITION AND MODERNITY IN ARMENIAN CULTURE
Festschrift for Stepan Lisitsian on the occasion of his 150th birthday

Խմբագիրներ՝
Հարություն Մարության,
Թամար Հայրապետյան,
Սուրեն Հոբոսյան

Էջադրում և ձևավորում՝
Արթուր Հարությունյան

ISBN 978-9939-9178-2-5

9 789939 917825

ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ԵՎ ԱՐԴԱՌԱԿԱՆ ԴԱՏԱԿԱՆ ՄԱԿԱՆՈՒՅԹՈՒՄ